

ПРОБЛЕМА РЕЦЕПЦІЇ НІМЕЦЬКОМОВНИМИ АВТОРАМИ ФЕНОМЕНУ ВАСИЛЯ СТУСА

Під поняттям «феномен» маємо на увазі не лише інтелектуальну спадщину Василя Стуса та її вплив на суспільну свідомість, але й саму його особистість і світоглядну позицію. Тому не дивно, що в німецькомовному просторі ім'я Стуса пересічній людині майже невідоме, а в наукових колах, які переважно опираються на дослідження українських учених, воно зредуковане до спрощеного й однопланового іміджу „поета за ґратами“.

Беремо до уваги німецькомовний простір останніх трьох десятиліть, зокрема в Австрії та Німеччині, а також у Швейцарії. Історію цієї рецепції можна охарактеризувати як коротку й одновимірну. В інших німецькомовних країнах інтерес до Стуса майже відсутній. Тяглість як така у сприйманні доробку й особистості Стуса в німецькомовному просторі не спостерігається. До уваги беремо найбільш репрезентативні тексти різних жанрів, зокрема академічні, науково-популярні, автобіографічні, а також німецькомовні передруки книжечок самвидаву 80-х років у Берні. Роль Швейцарії обмежується саме книгами цієї серії переважно у 80-х роках, тому йдеться головним чином про Австрію та Німеччину.

Недостатньо уваги приділяється вивченню впливу німецької літератури на поезію Стуса, про що вів мову Леонід Рудницький у доповіді «Василь Стус і німецька література. Відношення поета до Гете і Рільке» [Рудницький 1985], а також тим перекладам, зроблених Стусом з німецької, які вдалося врятувати. Не знайшли глибокого висвітлення листи Стуса до німкені Христини Бремен у контексті інтелектуальної історії. Залишається поза увагою і ширше формулювання питання про Стуса та його твори як явище європейської та світової культури.

Насамперед слід висвітлити причини відсутності у названих країнах зацікавленості й потреби вивчення спадщини і життя Стуса. На наш погляд, першою і головною перешкодою в такому повільному «наближенні» до українського письменника стає дистанція, яку німецькомовні автори, насамперед славісти та історики Австрії, Німеччини та Швейцарії, все ще зберігають щодо дослідження комуністичної тоталітарної системи на теренах колишнього СРСР. Поза їхньою увагою залишається якість інтелектуальної опозиції в таборах СРСР.

Перевагою австрійського підходу є усвідомлення науковими колами «спільного минулого» Австрії, мається на увазі імперії Габсбургів, з частиною українських земель, як- от Галичина, Буковина та Закарпаття.¹ Відповідно, у книзі Маклафліна і Фогля зберігається «панорамний» погляд на історію і подаються біографії українців Австро-Угорщини (і громадян, і тих, хто тимчасово перебував на території Австро-Угорщини), що стали жертвами комунізму. Однак поза рамки «австрійської Галичини» та комуністичних злочинів за Сталіна більшість німецькомовних досліджень не просуваються. А отже, інтелектуальний і мистецький спадок тих, хто творив у табірних умовах після смерті Сталіна дуже рідко або й зовсім не потрапляє в поле зору потенційних дослідників із німецькомовного простору, незважаючи на те, що фундамент для розуміння суті фашистського і комуністичного режимів було закладено істориком Стефаном Куртуа та його колегами ще 1997 року в збірнику статей «Чорна книга комунізму – злочини, терор, репресії» («Le livre noir du communisme – Crimes, terreur, répression») [Courtois та ін. 1997].

Другою причиною очевидної дезорієнтованості в осягненні феномену Стуса є його самоствердження, з одного боку, як яскравого індивідуаліста і філософа-екзистенціаліста, який був інтелектуально «доступним» лише невеликому колу читачів, з іншого боку очевидне вкорінення його «я» в таких явищах і поняттях, як «нація» і «народ», з якими внутрішня «комунікація» Стуса, насамперед через поезію, не переривається ніколи. Якість такого поєднання Стусових «колективних» (звернених до поняття «нація», «народ», «Україна») та «індивідуальних» (звернених до внутрішнього ока, інтроверсивних) цінностей, а також їхнє утвердження в часи ізоляції та табірної існування «на межі» становлять труднощі для дослідників, які не підготовлені в теоретичних питаннях національної політики компартії щодо неросійських народів СРСР. Мається на увазі реально насильницька і терористична політика, а не та декларативна, яка була зафіксована в конституціях СРСР та конституціях окремих республік. Отож, важко говорити про феномен Стуса поза політично-історичним контекстом. Відповідно *close reading* його текстів буде швидше заганяти читача на вузькі колії сприймання Стуса, ніж працювати на розширення і поглиблення його розуміння.

«Важко, а може навіть неможливо міряти вірші цього автора [Стуса, Л.Б.-І.] мірилом поширеної сьогодні літературної критики», – слушно зауважив німецький журналіст і письменник Ганс Крістоф Бух два роки після

¹ Зокрема Галичину з 2007 року вивчає з міждисциплінарної позиції докторська колегія «Австрійська Галичина та її багатокультурна спадщина» в університеті Відня.

смерті Стуса [Buch 1987: 157].² Мало що змінилося за той час. З огляду на те, що національна парадигма прочитання текстів (як історіографічних, так і літературних) для західноєвропейських дискурсів себе віджила як завузька і суб'єктивізована, а «нація» як поняття релятивізувалося теорією «уявлених спільнот» Бенедикта Андерсона [Anderson 2006], то стала очевидною потреба в оновленому і ширшому теоретичному підґрунті для висвітлення творчості інтелектуальної еліти в комуністичних таборах загалом і феномену Стуса зокрема.

Більшість наявних теорій, за досить відносним винятком *postcolonial studies*, пропонують вузькі або не зовсім відповідні площини для інтерпретації Стуса, його творчості та оточення. Ці теорії зазвичай апріорно проектуються на трактування різних явищ у колишніх радянських країнах. При цьому, як правило, не враховується специфіка національних, історичних та політичних чинників тих країн. Відповідно, в контексті УРСР творчість інтелектуальних еліт, які ототожнювали себе з українською спільнотою на противагу радянській, рідко або й зовсім не розглядаються як об'єкти, на яких була спрямована агресія комуністичної системи саме на основі їхнього ототожнення з національною спільнотою. (Те ж стосується різною мірою інтелектуалів інших націй та етносів СРСР, що переслідувалися комуністичним режимом).

Так, викристалізуються констеляції, де змістовий потенціал і термінологічний інструментарій західноєвропейських теорій виявляється надто узагальненим і неповним для його застосування до комплексності такого специфічного явища, як творчість інтелектуальних еліт в умовах комуністичних таборів, зокрема в післясталінський час.

Цікаво, що саме в стані ізоляції процес „уявлення“ для Стуса ще більше інтенсифіковував присутність «його» спільноти. За рахунок жорстокої реальності табору, «уявлена спільнота» стає для Стуса такою ж реальною, якою вона є для системи аж до розвалу СРСР. Та частина «уявленої спільноти», яка перебувала на свободі, вимирала як така, але водночас вона матеріалізувалася у творчості та філософії «горсток» інтелектуалів у таборах.

Закрита система терору і репресій не давала можливості ні вільної уяви, ні вільного вибору в питаннях самоідентифікації. Саме тому Стус несе якісну зміну в розумінні життя і творчості інтелектуалів у контексті комуністичного режиму.

² В оригіналі: „Es ist schwer, vielleicht sogar unmöglich, an die Gedichte dieses Autors die gängigen Maßstäbe der Literaturkritik anzulegen.“ Переклад цієї та всіх інших цитат у цій роботі зроблений Лесею Бігун-Івасюк.

Стус-поет і Стус-філософ робить з «невидимої» спільноти «видиму», в тому числі і для нього самого, про що він навіть пише у своєму щоденнику [Horbatsch, Horbatsch 1984 : 27]. Категорії «уявленості» в даній ситуації не зовсім спрацьовують, бо не враховують специфіку табірної існування «на межі» інтелектуальних еліт. Стусове позначення «палімпсест» характеризує не стільки процес «уявлення», скільки матеріалізацію і продовження «стертого», навіть якщо при цьому присутній чинник «уявлення».

Саме такі виклики примушують німецькомовних дослідників наближатися до української літератури через творчість інших видатних особистостей, які інтелектуально не настільки або не в такій складній формі інтегровані у смисли політично-історичних сплетень, а тому є доступнішими для пояснень згідно західноєвропейських теорій, як це відбувається зі сприйманням, скажімо, поетів, які змушені були піти на компроміси з комуністичною системою (М. Рильський та П. Тичина) [Wanner 2008].

Одним із перших глибокий літературознавчий аналіз поезії Стуса подав український поет і перекладач з Едмонта Яр Славутич «Єдність душ: поезія Василя Стуса» («Einheit der Seelen: Die Poesie von Vasyl' Stus»), наголосивши на специфіці лінгвістичного відтворення емоційного світу поета [Slavutych 1983].

Стус для Сари Кірш є одним з мучеників російської культури в російському історичному контексті. Національний контекст, зокрема домінування російського елемента над українським, витісняється в Кірш призмою російської культури і Сибіру як місця мук і тюрми більшості потужних інтелектуалів. Відповідно, місця для української специфіки феномену Стуса та ізоляції інтелектуала від «його» спільноти в Кірш не залишається

Стаття австрійського славіста Альоїза Волдана «Поезія як альтернатива до гноблення. Про лірику Василя Стуса» («Dichtung als Alternative zur Unterdrückung. Zur Lyrik von Vasyl Stus») є одним з перших ґрунтовних академічних аналізів віршів Стуса. Творення поезії людиною в умовах виживання в таборах інтерпретується не тільки як протест проти режиму, але і як його альтернатива, тобто «альтернатива до гноблення» [Woldan 2002: 373]. В роботі подаються головні характеристики поезії Стуса: сарказм та іронія, особливо у критиці пристосуванців, поєднання запозичень як з української, так і світової літератур, сатиричність, використання загострено абсурдних конструкцій, звернення до історії України і проектування її на актуальну ситуацію в радянській Україні, і Стусова критика самих українців.

Спільними сегментами інтерпретації постаті Стуса в німецькомовному просторі є акцент на екзистенційній межі в умовах табору, мотиві загрози втрати ідентифікації і деперсоналізації, і, врешті, на нерозривному зв'язку

Стуса з поняттям «батьківщина» і водночас приналежність його інтелекту до світової культурної спадщини, з якої він, поряд з українською, черпав матеріал.

ЛІТЕРАТУРА

Buch 1987: Buch, Hans Christoph, Kein Tropfen Morgenrot. Über Wassyl Stus («Без краплини ранкової зорі. Про Василя Стуса») // Waldspaziergang. Unpolitische Betrachtungen zu Literatur und Politik («Прогулянка лісом. Неполітичні роздуми над літературою і політикою») / Hans Christoph Buch (Hrsg.). – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1987. – S. 155-158.

Buch 1987: Buch, Hans Christoph, Postskriptum. Weder Recht noch Gnade («Постскрипtum. Без права і без помилування») // Waldspaziergang. Unpolitische Betrachtungen zu Literatur und Politik («Прогулянка лісом. Неполітичні роздуми над літературою і політикою») / Hans Christoph Buch (Hrsg.). – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1987. – S. 159–160.

Courtois u. a. 1997: Courtois, Stéphane u. a. (Hrsg.), Le livre noir du communisme – Crimes, terreur, répression («Чорна книга комунізму – злочини, терор, репресії»). – Paris : Robert Laffont, 1997. – 923 p.

Hahn 2006: Hahn, Ulla, Dichter in der Welt. Mein Schreiben und Lesen («Поети і світ. Про що я пишу і читаю»). – München : Deutsche Verlags-Anstalt, 2006. – 316 S.

Horbatsch, Robé 1983: Horbatsch, Anna-Halja, Angst – ich bin dich losgeworden. Ukrainische Gedichte aus der Verbannung («Страху – я позбувся тебе. Українські вірші із заслання»). – Hamburg : Gerold & Appel, 1983. – 127 S.

Horbatsch, Horbatsch 1984: Horbatsch, Anna-Halja, Horbatsch, Marina (Hrsg.) Aus dem Tagebuch des Wassyl Stus. Ein Dichter im Widerstand («Зі щоденника Василя Стуса. Поет в опорі»). – Hamburg : Gerold & Appel, 1984. – 47 S.

Horbatsch, Robé 1985: Horbatsch, Anna-Halja, Robé, Udo, Jurij Badzio, Walerij Martschenko, Wassyl Stus. Drei ukrainische Gewissensgefängene («Юрій Бадзьо, Валерій Марченко і Василь Стус. Три українські в'язні сумління»). – Bern : Kuratorium Geistige Freiheit, 1985. – 26 S.

Horbatsch 1988: Horbatsch, Anna-Halja, Du hast dein Leben nur geträumt. Eine Auswahl aus der Gedichtssammlung Palimpseste 1971–1979 («Твоє життя тобі тільки привиділось, причулося. Вибране з циклу віршів “Палімпсести” 1971–1979»). – Hamburg : Gerold & Appel, 1988. – S. 153.

Kirsch 2010: Kirsch, Sarah, Krähengeschwätz („Базікання сорок“). – München : Deutsche Verlags-Anstalt, 2010. – 175 S.

Slavutych 1983: Slavutych, Yar, Einheit der Seelen: Die Poesie von Vasył' Stus («Єдність душ: поезія Василя Стуса») // Jahrbuch der Ukrainekunde («Щорічник українознавства») / Hryhorij Waskowycz (Hrsg.). – München : o. A., 1983. – S. 207-220.

Wanner 2008: Wanner, Adrian, Der Klang von Sonnenklarinetten. Drei Lyriker der ukrainischen Moderne. Gedichte ukrainisch-deutsch («Звук сонячних кларнетів. Три лірики української модерни. Вірші українською і німецькою»). – Zürich : Pano Verlag, 2008. – S. 155.

Woldan 2002: Woldan, Alois, Dichtung als Alternative zur Unterdrückung. Zur Lyrik von Vasył Stus («Поезія як альтернатива до гноблення. Про лірику Василя Стуса») // Geist und Macht. Schriftsteller und Staat im Mitteleuropa des „kurzen Jahrhunderts“ 1914–1991 (Дух і влада. Письменники і держава в Центральній Європі в „короткому сторіччі“ 1914–1991“) / Marek Zybur, Kazimierz Wóycicki (Hrsg.). – Dresden : Thelem, 2002. – S. 373–383.